

A KÁROLYI CSALÁD KÖZÖS KORMÁNYA (1827–1877)

Ügyviteli hálózat Hódmezővásárhelyen*

Az uradalmi apparátus formális és informális működése

A nagybirtokok szétszórt birtokrészeinek egyben tartásához, igazgatásához és gazdaságának szervezéséhez olyan gondosan kiépített apparátusra volt szükség, amely hierarchikusan felépített funkcionális rendszert alkotott, birtokkormányzati tevékenysége pedig térben is tagolódott.¹ A nagybirtokrendszer jól ismert horizontális és vertikális tagoltságán kívül Vári András a témában végzett kutatásaiban izgalmas tudományos vállalkozásként tekintett az uradalmi apparátus új értelmezési kereteinek meghatározására.² Ehhez Vári több alkalommal Max Weber azon megállapításához nyúlt vissza – és vette egyben revízió alá –, miszerint a legális uralom legtisztább típusa a bürokratikus igazgatás.³ Azonban, amíg Weber alapvetően a bürokrácia személytelen jellégéből indult ki és a személyes kapcsolatoknak semmilyen szerepet nem tulajdonított a bürokratikus hatalomgyakorlásban, addig Vári azt hangsúlyozta, hogy ezekben a rendszerekben nemcsak a működési (formális) szabályok által előírt érintkezés folyt, hanem kölcsönös, személyes bizalmon alapuló együttműködő csoportok, informális hálózatok is létrejöttek. A szervezeti megoldások, az ellenőrzési technikák, a tisztai személyzet rekrutációja és érdekérvényesítése ebben a keretrendszerben valósultak meg a külső feltételrendszerek – az állam jogszabályainak és a vármegye rendelkezéseinek – függvényében.⁴

A nagybirtokok – a feudális jellegű birtoklásból adódóan – területek, gazdasági erőforrások és személyek kisebb vagy nagyobb köreihez kapcsolódó jogosítványok konglomerátumaiként értelmezhetők, amelyekben sem az egyes

* A tanulmány 124393 számú Kapcsolati hálózatok és informális szerkezetek a 19. századi nagybirtokokon című NKFI projekt keretében készült.

¹ *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980. 10.

² *Vári András*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. *Történelmi Szemle* 32. (1990) 1–28.

³ *Max Weber*: *Gazdaság és társadalom*. Bp. 1967. 73–74. A bürokrácia hivatalnokai többek között rögzített hivatali hierarchiában helyezkedtek el, meghatározott hivatali hatáskörrel rendelkeztek, szakképzettségük alapján alkalmazták őket, munkájukért fizetést kaptak, ez volt a főfoglalkozásuk, a pályafutásuk útja a hivatali előmenetel, azaz a szolgálati idő és a teljesítmény, illetve mindkettő alapján történt.

⁴ *Vári András*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása i. m. 12.

jogosítványok, sem az egyes tevékenységek és az általuk mozgatott erőforrások nem választhatók külön.⁵ Bár a nagybirtokok a polgári korszakban továbbra is élvezhették a rendi kiváltságból eredő jogosítványaikat, amelyekre a gazdasági szervezetük épült, a gazdasági és jogi környezet befolyása és alakulása miatt az összetett gazdasági célok megtartása, valamint a modern gazdasági bürokrácia kiépítése a későbbiekben is a birtokigazgatás egyik legnagyobb kihívást jelentő feladata maradt.⁶ A nagybirtokok ilyen jellegű változásai az igazgatási instrukciókon keresztül követhetők, amelyek egyúttal a bürokratikus uralmi forma (ki) épülését, alakulását, fejlődését is mutatják, vagyis a bürokratizálódás és az uralom erős korrelációt mutat. Mindez ugyan feltételezi, de önmagában még nem jelzi az uralom, az uradalom hatékonyságát.⁷

Hogyan mérhető akkor egy szervezet, esetünkben egy uradalmi apparátus hatékonysága, és mi biztosítja azt? Milyen bürokratikus felépítés vagy ügyviteli folyamat jelenti korszerű működését? A testületi szervek vagy az egyszemélyi felelős vezetőkből álló rendszer a biztosítéka az ügyintézés gyorsaságának és hatékonyságának? A kérdés megválaszolása távolról sem egyértelmű, nemcsak azért, mert korábban kevésbé vizsgálták ezeket a felvetéseket, hanem azért is, mert a testületi szervek vezetése gyakran egyszemélyes igazgatásban és döntésben összpontosult.⁸ Mégis melyek azok a vizsgálható igazgatási eszközök, amelyek a bürokratikus igazgatás növekvő teljesítményeinek a kulcsát jelentették, és alkalmazásukkal az apparátust hatékonyabb működésre lehetett kényszeríteni? Vári szerint az uradalmi szervezetre a tisztai állomány összetételén és tevékenységének ellenőrzési

⁵ Vári A.: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének i. m. 1–2. Tóth Tibor például a „nagybirtok-üzem” kifejezést használta, lásd *Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*. Bp. 1980. 27–28.

⁶ Vári A.: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének i. m. 6–8. Az uradalmi instrukciók alapján úgy tűnik, hogy a 17. századra kialakult a nagybirtok igazgatásának kánonja: a számadások vezetésének kötelezettsége és annak ellenőrzése, a leltárak vezetése, a bizonylatok és nyugtatványok készítése átvételekre, kifizetésekre. Az adminisztrációban megjelent a saját és vagyoni felelősségvállalás a hiányokért. Ezek az előírások a reformkorig szinte alig változtak.

⁷ A „Herrschaft” kettős jelentésére lásd *Vári András: Der Großgrundbesitz als Konfliktgemeinschaft*. In: *Gutsherrschafsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Hrsg. Peters Jan. Berlin 1997. 253–273. A német fogalom egyrészt kifejezi az egységet, az uradalmat, másrészt pedig szociológiai kifejezésként uralom értelemben is használatos.

⁸ *Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robot rendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Bp. 1957. 46–50. A tatai-eszterhesi uradalomban a reformkorban a testületi szerv, a tisztai ülés fő funkciója a főtisztek informálása volt. Határozatot mindig az elnöklő tiszt hozott, a tényleges vezetés a direktor vagy a prefektus kezében volt, ilyen értelemben a testületi és egyéni irányító szervet nem lehet szembeállítani. A birtokigazgatási apparátus funkcióinak és tevékenységének ábrázolásához lásd még *Jármay Edit – Bakács István: A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Bp. 1930. 9–14., 23–33.; *Gevendás Ermő: Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokterülete a XVIII. század második felében*. Bp. 1934. 32–38., 66–75.; *Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Bp. 1938. 37–51.

módján és eszközein keresztül lehetett hatni. Ezek az eszközök két csoportra oszthatók. Egyrészt jelenthette a személyes bizalomra és lekötöttségre épülő megbízottak alkalmazását, tulajdonképpen a „komisszár-rendszert”. Másrészt az ellenőrtől és az ellenőrzött személytől függetlenített igazgatási tevékenység kiépítését, amely a leltár készítésében, a nyugták rendszeres kiadásában, a bevételek és a kiadások állandó naplózásában mutatkozott meg. Ezek az ellenőrzési technikák természetesen egyidőben és együtt is érvényben lehettek.⁹ Az ellenőrzési rendszer sajátossága és hatékonysága végső soron a birtokigazgatás „dinasztikus” tényezőitől is függött, azaz a birtokos család azon generációjától, amely éppen az adott nagybirtokot kezelte. A birtokos nyomásgyakorlása különösen fontos volt egy olyan rendszerben, ahol a tisztek egymást ellenőrizték, hiszen az alkalmazottak gyorsan koalícióra léphettek egymással.¹⁰ Az ellenőrzési rendszer hatékonyságát azonban egy másik tényező is befolyásolta: a birtokigazgatás alsó szintjein lévő és egyébként függő „partnerei”, azaz a jobbágyok írástudatlansága, a hasznbérlők, a megye és település adminisztrációjában dolgozók szolgálati és gazdasági függősége. Az igazgatási testület alsó szintjének önkényuralmi, illetve a testület bürokratikus jellege kölcsönösen korlátozhatták egymás kiteljesedését, miközben az uradalom ellenőrzésében, az együttműködések kialakulásában és korlátozásában a vármegyei apparátus is szerephez juthatott. A szervezetnek ez a működési jellegzetessége nem csupán az ellenőrzési technikák, hanem épp annak hiányait felfedő visszaélések miatt is döntő volt. Az uradalmi apparátusban regisztrálható visszaélések ugyanis szorosan összefüggenek a fennálló hatalmi struktúrával és a hivatalnokok javadalmazásával, sőt az igazgatás egyes elemei éppen az informális hálókra vagy az ajándékozás rendszerére épülhettek.

Ebben a keretrendszerben értelmezhetők a bürokratikus szervezet formális és informális hálózatai, amelyek együttesen éltek – erősítve vagy épp gyengítve egymást – az uradalmi apparátuson belül. Ezek a hálózatok egyszerre voltak a hatalomgyakorlás, valamint az igazgatás és a gazdaság ellenőrzésének eszközei. A hálózatok kulcspozícióinak birtokosai a társadalmi és/vagy igazgatási, gazdasági háló csomópontjai lettek, és egyben összekötő szerepet játszottak a helyi hálózat és a fentebbi szint (a földesurak) között, így enyhíthették a konfliktusokat és segíthették az integrációt.¹¹ Ez utóbbi kapcsolat különleges példája a patrónus–kliens viszony,

⁹ *Vári A.*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének i. m. 18. Ez a rendszer 1749-től megtalálható a nagykárolyi, olcsvai, erdődi és salánki Károlyi uradalmakban.

¹⁰ Uo. 12. A Károlyi-birtokokon 1770 és 1826 között a saját alkalmazottaik ellen folytatott vizsgálat és per során több tiszt és altiszt együttműködésére derült fény.

¹¹ *Vári A.*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének i. m. 27.; *Pál Judit*: Az állam és a patrónus szolgálatában. Egy Károlyi-kliens a 18. század elején. *Korall* 2010. 42. sz. 180–181. A hálózatok történeti kutatásokban való alkalmazása kapcsán lásd *Ballabás Dániel*: Családfákon innen és túl. Genealógiai

amelynek két alapvető jellemzője a kölcsönösség és az egyenlőtlenség volt. Ebben a kapcsolatban a magasabb társadalmi státuszú személy a hatalma, presztízse, gazdasági lehetőségei, kapcsolatai révén bizonyos előnyökhöz juttathatta kliensét. A két fél között nemcsak az anyagi javak cserélődtek, hanem olyan immateriális tényezők is, mint a szolgálat és a hűség. Épp ezért a patrónus–kliens viszony általános jellemzője a tartósság: minél erősebb a hierarchia és kisebb a mobilitás, annál stabilabb és tartósabb ez a kapcsolat, amely – a formális szabályok helyett, illetve mellett – szerephez juthatott a hivatalok elnyerésében, a hivatali ügyek intézésében, így azokban végső soron a személyes kapcsolatok érvényesülhettek. Tehát létezett koherens és strukturált normarendszer, de az igazgatás réseit az apparátus szereplői saját érdekében (ki)használhatták a normák manipulálására és a szabályok eltérő értelmezésére. Ebben a függőségi és egymásrautaltsági viszonyban így mindkét fél – a földesurak és az alkalmazottak is – a saját stratégiájuk részeként használták ki a meglévő rendszert: egyik a hatalom megtartására, növelésére és ellenőrzésére, a másik érdekei védelmére, céljai elérésére törekedett.¹²

A bevezetésben felvetett kérdések a helyi hatalomgyakorlás és a magánigazgatás jobb megértéséhez, valamint a Vári András által megfogalmazott kérdések megválaszolásához vihetnek közelebb. Mindehhez a tanulmányban a Károlyi család közös birtokrészeinek kormányzására életre hívott közös kormány (értsd: közös birtokkormányzat) bürokratikus működését vizsgálom. Az adminisztráció felépítését és az abban rejlő személyi kapcsolatok, formális és informális hálózatok működését igyekszem szemléltetni szűkebben az uradalmi apparátuson, tágabban pedig a megyei igazgatáson belül. Kitérek arra is, hogy milyen lehetőséget nyújt az uradalmi apparátus működésének elemzéséhez a közös kormány forrására épülő adatbázis használata.¹³

A tanulmányban nem vállalkozhatom ezek teljes körű megválaszolására, hanem egy megkezdett hosszabb és szerteágazó kutatás kezdeti eredményeit ismertethetem. Elsőként a Károlyi család közös kormányzása alá tartozó birtokrészeket, az azokat irányító közös birtokkormányzatot mutatom be, majd az első összefoglaló eredményeket közlöm a kormányzat iratanyagára épülő adatbázis alapján. Végül a Károlyi család és a vásárhelyi közös birtokrész ügyviteli hálózataán keresztül az apparátus működését szemléltetem.

kapcsolatok detektálása a hálózatok segítségével. In: Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban. Szerk. Uő. Eger 2019. 33–67.

¹² *Pál J.*: Az állam és a patrónus szolgálatában i. m. 180–181.

¹³ A későbbiekben bemutatott közös kormány levéltári forrásának adatait 2017 és 2020 között, poszt-doktori kutatásom során dolgoztam fel és rendeztem relációs adatbázisba egy általam kialakított kategória- és adatfelviteli rendszer alapján. Az adatbázis egyelőre nem publikált, adatait folyamatosan frissítem és bővítem.

A Károlyi család birtokai és a közösen kezelt birtokrészek

A Károlyi család birtokai három nagy tömbben, Szabolcs-Szatmárban, Békés-Csongrádban és Nyitrában terültek el a 19. században.¹⁴ A család ősi fészke közismerten a Szatmár megyei Nagykárolyhoz kötődött. A vagyont Károlyi Mihály (1585–1626) alapozta meg, majd fia, László (1622–1689) érdemeinek elismeréseként az ősi nagykárolyi jószágot továbbiakkal bővíthette. Lászlót követően a családi vagyont Károlyi Sándor (1669–1743) – a szatmári béke aláírója – gyarapította jelentős birtoktestekkel.¹⁵ Az említett három nagy tömb 1758-ra – Károlyi Ferenc (1705–1758) halálakor – már kialakult, ezt követően a családtagok csak egymás közt osztották tovább azokat. Az egyes birtokok családi vagyonon belüli súlya idővel átalakult. A 18. század második felében a szabolcsi-szatmári birtokok súlya nőtt meg a nagykárolyi uradalom rovására. Később, 1798 után pedig az alföldi birtokok váltak jelentősebbé a régi központi blokk, a szatmár-szabolcs-bihari uradalmakkal szemben. A súlyponteltolódást egyrészt a birtokok saját gazdasági fejlődésének eltérő üteme okozta, másrészt a Károlyiak alföldi birtokainak 1798-as gyarapodása a Harruckern-örökség megszerzése által. Károlyi Antal (1732–1791) a felesége, Harruckern Jozefa révén jutott a Harruckernek szentesi birtokrészéhez.¹⁶ Károlyi Antal egyetlen fiának, Károlyi Józsefnek (1768–1803) korai halála után özvegye, Waldstein Wartenberg Erzsébet (1769–1813) Keglevich Ágostonhoz ment feleségül. Keglevich nemcsak az apa nélkül maradt hét gyermeknek – Istvánnak (1797–1881), Lajosnak (1799–1863), Györgynek (1802–1877), illetve a fiatalon meghalt Erzsébetnek, Mária Annának (gróf Königsseg-Aulendorf Ferencné), Franciskának (gróf Sztáray Albertné) és Jozefának (gróf Trautmansdorff-Weinsberg Józsefné) – volt a gyámja, hanem az özvegy kezében összpontosuló hatalmas Károlyi-birtoktömeg teljhatalmú kezelője is lett.

Keglevich azonban nem sokáig viselte ezt a tiszteletet, mivel még 1813-ban elhunyt. Ekkor gróf Festetics János lett a Károlyi gyermekek ideiglenes gyámogondnoka, aki szintén csak rövid ideig látta el az ezzel járó feladatokat, mert rövidesen Waldstein Wartenberg Emánuel nevezték ki a Károlyi árvák

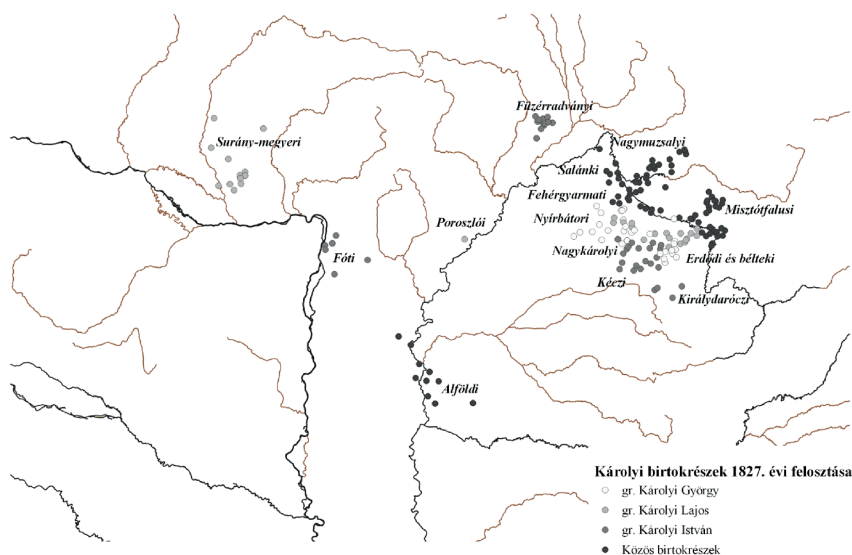
¹⁴ [Éble Gábor – Pettkó Béla]: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története I–II. Kiadja Károlyi László. Bp. 1911. II. 193.; Kállay I.: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 16–17. Uradalmi számát és kiterjedtségét tekintve a magyarországi nagybirtokosok között a legelső az Esterházy hercegi hitbizomány volt. Ezen hitbizomány után, szétszórtság alapján a következő nagybirtok a Károlyiaké volt.

¹⁵ A családi vagyon bővüléséről bővebben lásd *Éble Gábor*: A nagykárolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével. Bp. 1913. 33–70.

¹⁶ *Vári András*: Uralom az uradalomban. A nagybirtokos, a gazdatisztek és a parasztek közötti hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években. *Századok* 138. (2004) 539–540.; *Éble Gábor*: A Harruckern és a Károlyi család. Genealógiai tanulmány. Bp. 1895. 76–77. Lásd még *Herceg Mihály*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom kialakulása (1709–1848). Szeged 1980. 68.

gyám gondviselőjének. Waldstein a gyám gondnoki tisztet 1821-ig töltötte be, ekkor ugyanis a központi kormányzást – az időközben nagykorúvá vált – Károlyi István vette kézbe.¹⁷

1. térkép A Károlyi birtokok 1827. évi felosztása

A grófi testvérek 1824-ben előbb a leányág birtokigényeit rendezték, elsősorban az alföldi birtokok Békés megyei részéből – a csabai és az orosházi részirtokból –,¹⁸ valamint elhatározták a testvérek közötti felosztás előmunkálatainak megkezdését is. 1827-ben a Károlyi család – hasonlóan az Esterházy családhoz – három ágra szakadt: István a főti, Lajos a megyeri, György a fehérváracsurgói ágat képviselte ezen osztást követően. Az időpontot az az egyszerű tény magyarázza, hogy a legkisebb fiú, György ekkor vált nagykorúvá. A három nagykorú

¹⁷ *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 16–17., 24. A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. II. 248–249. Károlyi István összes józági igazgatóvá Erdélyi Jánost nevezte ki, illetve 1822-től jogügyi igazgatónak Röth Józsefet tette meg, és ezzel megkezdte a központi kormányzás kiépítését.

¹⁸ A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. II. 63–65. 1824. február 1-jén Károlyi István, Lajos és György, Mária, Franciska és Jozefa arról nyilatkoztak, hogy a felosztás tárgyát képezik a Harruckern-féle Károlyi-javak, úgymint Szentés városa, Orosháza helysége, Csaba helységének fele, valamint a szénási, szentmiklósi, kondorosi és gerlai pusztarészek a hozzájuk kapcsolódó királyi és úri haszonvételekkel együtt. 1824 után Károlyi György – orosházi főbirtokos – előbb fiútestvéreivel együtt, majd egyedül kezelte a leánynegyed után közösen maradt haszonbérleteket, illetve szedte be azok jövedelmeit.

fiútestvér Pesten összegyűlve végleg határozott afelől, hogy a Károlyi Sándor óta egyben tartott hatalmas családi örökséget felosztják egymás között (1. térkép¹⁹). Az eddig egységes kezelésben lévő uradalmak nagy része tehát a birtokosztály során az egyes ágak tulajdonává vált, bizonyos birtokokat viszont továbbra is közös kezelésben hagytak. Többek között a salánki és a nagymuzsalyi uradalmat, a fehérgyarmati egy részét, a misztótfalusit és a lapispatakit. Az alföldi uradalmak egy részéből pedig megszervezték a vásárhelyi közös inspektorátust.²⁰ Az osztatlan birtokrészeket azzal a céllal hagyták meg, hogy ebből fedezzék a közös kiadásokat, így például a leánynegyedek kiadását, a kölcsönvett tőkepénzek visszafizetését, a kamatok törlesztését, a közös törvénykezés költségeit, a közös tisztviselők javadalmazásának és nyugdíjának rendezését, a közös épületek karbantartását. A közös birtokok legfelsőbb igazgatására külön kormányzóságot szerveztek, a nemzeti kormányzó Károlyi Lajos, majd később Károlyi György lett. Az igazgatás legfőbb szerve az évenként Pesten ülésező nemzeti gyűlés volt, amely az elmúlt év számadásait vizsgálta felül és elkészítette a következő év tervét, valamint döntést hozott a legfontosabb kérdésekben.²¹

A testvérek közül Károlyi Lajos már 1850-ben kifejtette – vélhetően az 1848–1849-ben elindult és azt követő gazdasági és társadalmi változások nyomán –, hogy a közös birtokrészeket is fel kellene osztani, egyúttal sürgette az ehhez kapcsolódó előkészületek megkezdését. A Tisza-szabályozás munkálatai miatt elodázták a pótosztályt,²² a felosztás gondolatától azonban továbbra sem álltak el. A Károlyi család tagjai végül 1859-ben döntöttek arról, hogy az alföldi közös birtokokat 1860-ban felosztják, és ezáltal nagyrészüket Hódmezővásárhely tulajdonába kerül. A tényleges birtokosztályt a Sártó-tápei töltés elkészülésétől

¹⁹ A térkép a következő közlés alapján készült: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jóságainak birtoklási története i. m. II. 193.; *Herczeg M.*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom i. m. 68–69. A korabeli igazgatás szerint a Károlyi birtok részei voltak: nagykárolyi, nyírbátori, fehérgyarmati, kéczi, erdődi, misztótfalusi, radványi, királydaróczi, salánki, surány-megyeri, poroszlói, alföldi és fóti uradalom. Az 1827. évi osztály szerint Károlyi Istvánnak jutott a fóti, a radványi uradalom, Csongrád mezővárosa, Szentes városának egy része, a vásárhelyi Kenyere majorság teljesen, egész Szegvár, Szentesből, újjvárosi pusztából és Derekegyházából egy rész. A csanyi kertészség helyett az újfalusi, ellési és felgyevi kertészséget kapta meg. Károlyi Lajos részére jutott a surány-megyeri uradalom, az erdődi uradalom egy része Kenderessel. Az alföldi jóságokból Hódmezővásárhely, Szentes egy része, derekegyházi és szénási pusztákból, valamint a csanyi kertészségből is részesült. Károlyi György kapta a nagykárolyi, nyírbátori, erdődi uradalmakat, Hódmezővásárhelyet, Orosházát, Szentes egy részét, a királysági, szénási és sámsoni pusztákból egy részt, valamint a fehértói kertészséget. Lásd még A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jóságainak birtoklási története i. m. II. 175–177.

²⁰ A közös birokreszek teljes jegyzékét lásd A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jóságainak birtoklási története i. m. II. 173–174.

²¹ *Herczeg M.*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom i. m. 69.

²² *Herczeg Mihály*: A gróf Károlyi család hódmezővásárhelyi uradalma a 19–20. században. Szeged 1994. 139. A Tisza-szabályozási terv szerint az építendő töltések befejezése volt a cél, hogy ezzel a birtokok árvizektől biztosítva feloszthatóak legyenek.

tették függővé, ez idő alatt pedig felkészültek a felföldi birtokrészek felosztására. Az 1860. évi gátszakadás, valamint az 1862-ben lejáró haszonbérleti szerződések a közös részek felosztását 1862-re tolták el.²³ Ebben az évben tehát a közös birtokokat is felosztották, egyedül a hódmezővásárhelyi kisebb királyi regálék (italmérési, vásárpénzszedési, halászati jogok stb.) maradtak közös kezelésben. A pótosztályról – a vásárhelyi kisebb királyi jövedelmekről és az ezekhez tartozó ingatlanokról – 1873-ban kezdődött meg a tárgyalás a város vezetése és a család kormányzója, Károlyi György között, aki testvérét, Istvánt és néhai bátyjának, Lajosnak a fiát, Alajost is képviselte. Ennek eredményeként ugyanebben az évben kötötték meg az örökadásvételi szerződést.

A közös kormány a pótosztályt követően egészen 1877-ig fennmaradt, felszámolását ekkor a három ág közösen határozta el. A fennmaradó közös jövedelmet azonban nem osztották tovább, hanem abból két családi alapítványt létesítettek: a levéltárit és a nemzetségit. Az utóbbi célja a közös ügyek intézőinek, a régi alkalmazottak öregségi nyugdíjának, a család elszegényedett tagjai éves osztalékának, a levéltári alapnak, a jótékonyági és szociális kiadásoknak és az országban élő valamennyi Károlyi-özvegy nyugdíjának megállapítása és kifizetése volt. A nemzetségi alapítvány tehát az alapítólevélben megfogalmazott módon és mértékben anyagi támogatást nyújtott minden olyan törvényes utódnak, feleségnek, özvegynek (amíg azok új házasságra nem léptek), akik tisztességes és független jövedelemmel nem bírtak. Értékéül azokat a tőke- és kamatjárandóságokat jelölték meg, amelyek a Hódmezővásárhely városával kötött adásvételi szerződés folytán őket együttesen és osztatlanul megillették. Az 1878. és 1879. évi pénztári maradványból pedig a levéltári alapítványt alapozták meg, amelynek tőkésítése 1880-tól vette kezdetét és 1902-ig, az örökvételi részletek fizetéséig tartott.²⁴

A vizsgálat levéltári forrása és a kapcsolódó adatbázis

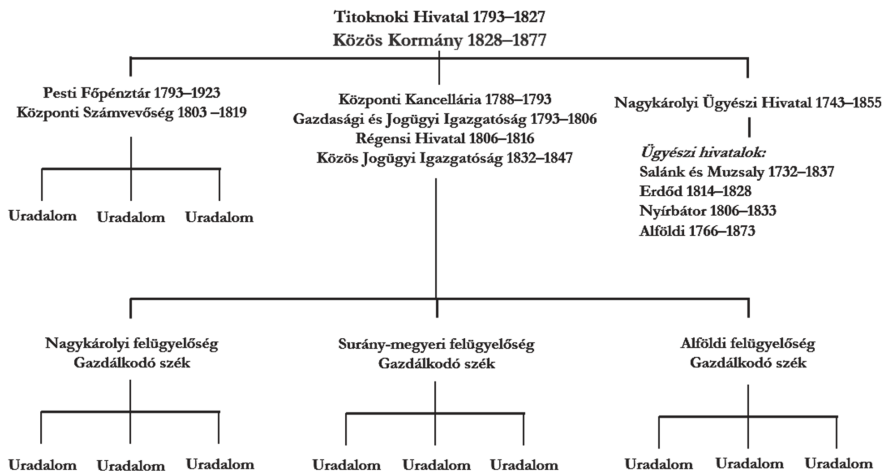
A Károlyi-birtokok kormányzása 1788-ig egyes uradalmak szerint, decentralizálva történt. Az ügyeket maga a birtokos tartotta személyesen kézben, illetőleg a 18. század közepétől a kinevezett teljhatalmú jószágigazgató. Az igazgatóknak azonban önálló, szervezett hivataluk ekkor még nem volt. 1788-ban merült fel a szüksége annak, hogy az összes uradalom gazdasági irányítását egy központi

²³ 1862. évi osztályról részletesen lásd A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. 182–186.; *Herczeg M.*: A gróf Károlyi család i. m. 139–140. A közös földek felosztásának egyik következménye további földbirtokok és közös épületek eladása volt.

²⁴ A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. II. 173–193. A Károlyi család kihalása esetén úgy rendelkezett az alapítólevél, hogy az egész alapítvány összege köz- és jótékony célra fordítható.

hivatal lássa el. Ekkor szervezte meg Károlyi Antal a Központi Kancelláriát Pesten, a továbbiakban ez irányította és ellenőrizte a kerületi inspektorátusok gazdálkodását, amelyek a fontosabb ügyekben jelentést tettek a központi hivatalnak. A birtokigazgatás új, hivatalszerű átszervezésével kapcsolatban az összes uradalmat három kerületbe (nagykárolyi, csongrádi, surány-megyeri) osztották. A Károlyi-birtokok központi igazgatását az 1793-ban megszüntetett Központi Kancellária helyett a Titoknoki Hivatal, a Károlyi család legfőbb központi főhivatala vette át (1. ábra).

1. ábra A Károlyi birtokok igazgatása 1793 és 1877 között

Készült Kállay István közlése alapján.

Lásd *Kállay I.: A magyarországi nagybirtok kormányzata* i. m. 24.

A hatásköre kiterjedt többek között a gazdasági központi főhivatalokra, úgymint a Gazdasági és Jogügyi Igazgatóságra, a Régenesi Hivatalra és a Központi Pénztárra. Ezt a hivatalt még Károlyi József állította fel – a gazdasági főhivatalok átszervezésével párhuzamosan –, és ezután megszakítás nélkül működött a nagy birtokosztályig, 1827-ig. Mindenekelőtt ide tartoztak az összes Károlyi uradalmak személyi ügyei: a kinevezések, az elbocsátások, a fegyelmi ügyek, a kerületi szervek ide küldték meg jelentéseiket birtokjövédelmi és gazdálkodási kérdésekben, továbbá ide futottak be az uradalmakból is a kérelmek és a panaszok.²⁵

²⁵ *Bakács István: A Károlyi-család nemzetségi és főtí levéltára.* Bp. 1965. 220–221.

Az 1827 és 1877 között működő közös kormány iratanyaga a közös birtokok legfelsőbb irányításával kapcsolatos ügyeket foglalja magában.²⁶ A közös kormány legfőbb szerve a Pesten évente összeülő nemzeti gyűlés volt, valamint a közös kormányzás maga is ülésezett, ezeken az összes jószágok igazgatójának elnöklésével a három ág igazgatója vett részt.²⁷ A közös kormány mellett további központi szervek is voltak. Többek között a Jogügyi Igazgatóság,²⁸ amely szorosabb értelemben 1847-ig működött, de feladatkörét a közös családi ügyészség, illetve a Károlyi nemzetség ügyésze látta el. A birtokokból származó jövedelmek központi könyvelését a Pesti Főpénztár, 1828-tól a Pesti Közös Főpénztár, 1878-tól a Közös Nemzeti Főpénztár végezte.²⁹ A főpénztár 1828 és 1878 között a közös kezelésben maradt birtokok elszámolásait intézte, majd 1878 után Hódmezővásárhely szőlődezsma-váltásából és a lakbérjövödelmekből származó bevételeket, valamint a kegyúri kötelezettségek, a kegy- és nyugdíjak kiadásait, az alkalmazottak fizetéseit számolta el.

A birtokkormányzati hivatalok részletes bemutatásától itt eltekintek és csupán a jelen vizsgálathoz szorosan tartozó közös kormányzati adminisztráció ismertetésére szorítkozom, annak ügyvitelét vizsgálom, a korábban ismertetett és alább részletezett adatbázis is csak az ezen levéltári jelzet alatt található dokumentumokra terjed ki. Azaz a fentebb felsorolt központi hivatalok, kapcsolódó családtagok, ügyviteli személyek iratanyagainak feldolgozása és adatbázisba rendezése még nem történt meg. (A lehetőség viszont természetesen adott a bővítésre.) Az adatbázis és az annak alapján megfogalmazott következtetések mindösszesen egy adott feldolgozottsági szintet mutathatnak, és leginkább a közös kormányzást jellemző tendenciák leírását teszik lehetővé. A további adatok bevétele mindezt bővítheti és finomíthatja majd. Ennek megfelelően a levéltári forrásban szereplő

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 408. A Károlyi család nemzeti levéltára. Közös kormány. A jelzet alatt 53 dobozban található a birtokok legfőbb igazgatására létrehozott szervezet dokumentumai. A kutatás során a teljes iratanyag feldolgozása, az adatok adatbázisba rendezése megtörtént.

²⁷ *Bakács I.*: A Károlyi-család nemzeti és fői levéltára i. m. 239.; *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 1980. 26. és 61–62.

²⁸ MNL OL P 409 A Károlyi család nemzeti levéltára. Jogügyi Igazgatóság (közös). A közösen maradt birtokokat érintő jogi természetű ügyek iratait tartalmazza.

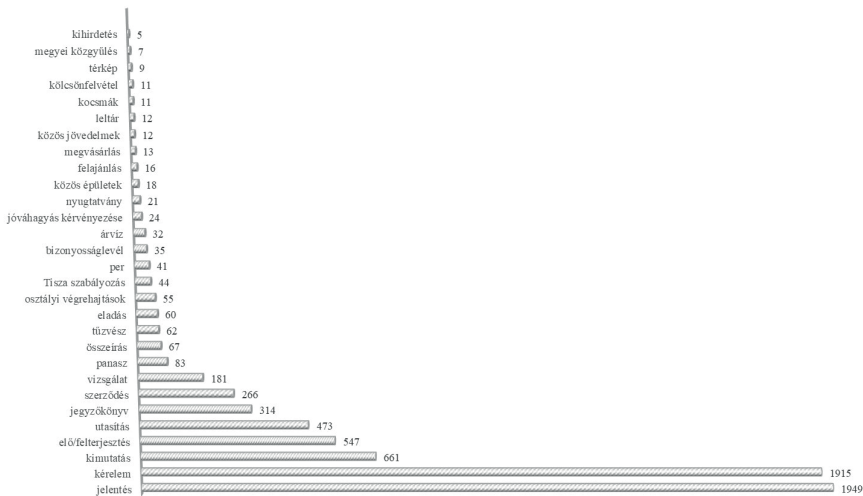
²⁹ MNL OL P 411 A Károlyi család nemzeti levéltára. Pesti Főpénztár. Nagyrészt a grófok, illetve a felsőbb hivatalok különböző pénzügyi természetű utasításait, valamint számadásokat és kimutatásokat foglal magában. *Bakács I.*: A Károlyi-család nemzeti és fői levéltára i. m. 253–254.; *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 74., 79. 1817-től a központi számvétség az iratok jobb és biztonságosabb elhelyezése érdekében javasolta a nagykárolyi kancellária bővítését. A birtokmegosztás után, 1828-ban alakult meg a Károlyi nemzeti javak közös számvétsége, a vásárhelyi közös számtartóság és a szentesi közös kasznárság. A Károlyi birtokon 1782-ben jött létre a nagykárolyi és a megyeri, 1783-ban a vásárhelyi, 1786-ban a bécsi pénztár, 1793-ban a pesti főpénztár, mely 1828-ban (az 1878-ig működő) pesti közös főpénztárnak adta át a helyét. A központi, kerületi és uradalmi pénztárak mellett birtokosi magánpénztárak is működtek: ilyen volt például Károlyi Antal magánkasszája.

személyeket, településeket, ügyeket – az utóbbiakat ügytípusok és ügytárgyak mentén – rendszereztem. A következőkben az adatbázis kategóriáit, a bevitt adatok egy részének az összesítését és az abból levonható konklúziókat mutatom be.

A közös kormány elé kerülő ügyek és ügytípusok

Az adatbázis a tanulmány készítése idején mintegy 7000 ügyet rögzít.³⁰ Ez az ügyszám nem azt jelenti, hogy 1827 és 1877 között – ameddig a közös kormány fennállt – pontosan ennyi ügy fordult volna meg a közös kormány tisztviselői előtt, hiszen ahogyan korábban jeleztem, a családi levéltárban és a helyi birtokkormányzati szinteken további iratok köthetők a már rögzített ügyekhez. Az ügyek összekapcsolhatósága is fontos adatfelvételi szempont volt. Így az éveken át húzódó ügyeket vagy az adott ügyhöz kapcsolódó levélváltásokat egy ügyhöz – közös azonosító alatt – kapcsoltam össze, sok esetben nem levéltári dokumentumok sorrendjében, hanem a már rögzített ügymenetnél feltüntetve. Az így feldolgozott adatok alapján elsőként azt a kérdést vizsgálhattam, hogy milyen ügytípusokkal foglalkozott a kormányzat, valamint ezek az ügyek hogyan oszlottak meg időben és térben (2. ábra).

2. ábra A közös kormány ügytípusai 1827 és 1877 között

³⁰ Kállay I.: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 65. Összehasonlításként a Károlyi-birtokok hivatalában az irattermelés a következőképpen alakult egy-egy évben: az ügyiratok száma a Központi Gazdasági Kancelláriában 1790-ben 1789, a Titoknoki Hivatalban 1817-ben 3236, a surányi felügyelőségben 1835-ben 131, a Jogügyi Igazgatóságban 1845-ben 400.

Az ügýtípus kategóriákkal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy nem előre megalkotott kategóriákkal dolgoztam, hanem az adatfelvétel során – a konkrét ügyek mentén – alakult ki a kategóriarendszer, amely így lehetővé teszi, hogy a közös kormány ügyeit együttesen vagy külön-külön, egy-egy adott ügýtípus mentén lehessen elemezni. A csaknem 7000 ügyet 29 ügýtípusba soroltam, amelyek közt egyértelműen a jelentések (1949), a kérelmek (1915), a kimutatások (661), az elő- és felterjesztések (547), valamint az utasítások (473) jelentették a legmeghatározóbb ügýtípusokat – és egyben legfőbb adminisztrációs terhet is – a közös kormány hivatalnokai számára. A két legjelentősebb ügýtípuson – a jelentéseken és a kérelmeken – belül érdemes azt is vizsgálni, hogy milyen tárgyakban születtek. Az adatbázis ugyanis lehetőséget nyújt arra, hogy az ügýtípusokat – mint az adatbázis egyik legnagyobb egységét – további kisebb részekre – ügýtárgyakra lehessen bontani, valamint az adott ügýhöz kapcsolódó levélváltásokhoz kapcsolódó dátumokat, településeket és személyeket is képes tárolni. Tehát a legtöbb esetben lehetőség nyílik arra, hogy az ügý kezdetétől az ügý lezárásáig nyomon követhessük a teljes ügymenetet, annak résztvevőit és az események idejét.

Ha a kérelmeket és a jelentéseket ügýtárgyak szerint szálazzuk szét, akkor kiderül, hogy azok jórészt a házhelyek felújítására, kiadására, felmérésére, a földterületek és háztelkek kérvényezésére, a határviszályok rendezésére vagy egyébként a tulajdonrész vagy használatát érintő utak rendezésére irányultak.³¹ Ez azt is megmutatja, hogy az ügýek legtöbbször lakossági kérések, kérvények ügyintézését jelentették. A különböző számadások elvégzése, megküldése, ellenőrzése mellett sok adminisztrációs feladatot jelentett a fizetések és nyugdíjak elrendelése, javítása, kifizetése vagy épp megszüntetése.³² A fizetések és nyugdíjak rendszere azért is lényeges, mert az uradalom igazgatásának és gazdaságának – ha úgy tetszik, a földesúri vagyon hűséges és gazdaságos kezelésének – ez különösen döntő eleme volt az uradalmi alkalmazottak számára. Nem véletlen, hogy a földesúr, mikor megállapította az apparátus tisztjeinek fizetését – amelyek magasabb lehetett a hasonló pozícióban lévő és feladatokat elvégző megyei alkalmazottakénál –,

³¹ Ezenfelül érdemes megemlíteni, hogy a Stockhammer-féle adósság felgöngyölítésében a Harruckern-örökösök küzdelme mellett a Károlyi családtagok folyamatos egyeztetése is nyomon követhető. Ezzel kapcsolatban lásd *Szilágyi Adrienn*: Egy 19. század eleji birtokelidegenítés esete. A Stockhammer család Békés megyei jószágainak kiárusítása. Századok 150. (2016) 771–794. Továbbá olyan gazdasági tevékenységbe is betekintést enged a közös adminisztráció, mint a böldi rév, a muzsalyi timsó- vagy üvegfabrika működtetése, a tűzvétszeket követő regulációk, a Tisza szabályozása. Ezek további vizsgálatok résztemáit jelölik ki.

³² *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 118., 122. A kifizetéseknel a kerületi pénztárak igyekeztek az egyes uradalmakat külön kezelni. A készpénzfizetések megállapításánál figyelembe vették az elvégzett munka minőségét, így előfordulhatott, hogy ugyanazon uradalmon belül az azonos munkakört betöltők fizetése különböző volt. A tisztviselők készpénzből és természetbeni juttatásokból álló fizetése elérte a középbirtokos nemesség felső rétegének jövedelmét.

figyelembe vette az uradalom érdekében kifejtett munkájuk tényleges eredményét, és azzal hűségüket és odaadásukat is díjazta.³³ A sokszor magasabb javadalmazások megállapításával nemcsak az uradalmi vagyon megőrzését és gyarapítását kívánta honorálni a földbirtokos, hanem ezzel az uradalmi apparátusban történő visszaéléseknek is igyekezett elejét venni. A havonta kiutalt készpénz és egyéb természetbeni juttatások, az egyedi esetekben megítélt jutalmak mellett azonban az úr más formában is gondoskodni kívánt az uradalom alkalmazottairól és azok családjairól. A juttatások jól dokumentálható regisztrálása mellett még izgalmasabb a földesúr és az uradalmi alkalmazottak között létrejövő egyéb alkuk és kedvezmények feltérképezése. A birtokos ugyanis gyakran átengedte a birtokkormányzathoz tartozó vagyonának (például földesúri telek vagy uradalmi lak) használatát, mérsékelte az őt illető földesúri jövedelmet, vagy teljesen elengedte azt számukra. Így például a földbirtokos hajlandó volt a haszonbérleti tartozások befizetésétől eltekinteni, vagy épp a földesúri jogok közé tartozó cserép- és téglávetés után nem hajtotta be a befizetendő összeget, ezzel támogatva tisztjeinek lakásépítkezését és -felújítását. A nagybirtokos igyekezett nemcsak az aktív szolgálati évek alatt jutalmazni tisztjeit, hanem betegség esetén segítette őket, időskorukban szolgálati évüket és pozíciójukat figyelembe véve nyugdíjat állapított meg részükre, a halálukat követően pedig az árváiknak és özvegyeiknek nyújtott támogatást.³⁴ Az uradalmi gondoskodás mellett külön figyelmet érdemel az a tény is, hogy nemcsak az uradalmi adminisztráción belül mutatkozott meg az ajánlás, a jutalmazás, az ajándékozás rendszere, hanem kiterjedt a megyei alkalmazottak körére is. A közös kormány dokumentumai között többször előfordult, hogy a megyei alkalmazottakat sörrel, borral, tűzifával jutalmazták az újévi köszöntés jegyében, vagy éppen egy konkrét megyei feladat végrehajtását kívánta hasonlóan meghálálni az uradalom. A jutalmazás persze ezekben az esetekben sem korlátozódott a különböző ajándékokra, hiszen a kisebb regálé jövedelmek, tartozások elengedése, a kiutalt földek vagy éppen az adott tisztikar tűzvész utáni megújításához ingyenesen biztosított cserép és téglá szintén megegyező eljárást és

³³ A megyei és uradalmi fizetésekről lásd *Szilágyi Adrienn: Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében.* Bp. 2018. 236–240.

³⁴ A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. II. 62–63.; *Kállay I.: A magyarországi nagybirtok kormányzata* i. m. 122. Károlyi György például uradalmában a tiszt nyugdíjakat a szolgálati idő alapján meghatározott osztályokba sorolta. Az alábbi három osztály létezett: I. 40 éves szolgálat után a nyugdíj az utolsó évi fizetés és a deputatum. Ha a tiszt 35 évi szolgálat után beteg lett, szintén ebbe az osztályba sorolták. II. 25 évi hivatal után a nyugdíj az utolsó évi fizetés és a deputatum fele. III. 15 évi hivatal után a nyugdíj az utolsó fizetés egyharmada. Ha a tiszt ennél kevesebb szolgálat után beteg lett, „kegyelem útján” kapott nyugdíjat. Az özvegyek férjük nyugdíját kapták, ha az halálakor még aktív volt, ha nyugdíjas, annak a felét.

célt feltételezett a nagybirtokos részéről.³⁵ Maguk az alkalmazottak sem voltak restek felhívni a figyelmet ezekre a jutalmazásokra: a tisztújításkor megvendégelt nemesek költségének rendezését vagy a tisztújításkor végbe vitt „szerencsés fordulatok” utáni díjazást minden további nélkül kérvényezték a közös kormányzótól.

A megye és az uradalom együttműködésére és annak kiemelt fontosságára mutat rá a Károlyi György által 1838-ban kiadott ügyészi instrukció is, amely általános iránymutatást adott az uradalmi ügyészekkel szemben támasztott követelményekről. Eszerint az első és legfontosabb előírás számukra, hogy a nemzetiség dolgait a szívükön viseljék. Kiemeli közvetítő szerepüket is a konfliktusokban, azaz igyekezniük kellett elejét venni az úrbéri panaszoknak, amelyeket azonban minden alkalommal az uradalom felé is közvetíteniük kellett. Bármilyen ellentét állt fenn az uradalom és a megye között, azokat udvarisággal kellett rendezniük a megyei tiszttal, illetve „megelőző nyájassággal” volt szükséges lekötelezni őket. Kétes esetekben a megye kedvezése mellett a részrehajlás is megengedett volt. Ha a megyei köz- vagy kisgyűléseken az uradalom sérelmére határozta, akkor – a törvényt és a körülményeket figyelembe vevő – véleményüket, javaslatukat a jószági kormánynak meg kellett küldeniük. Mindebből természetesen következik, hogy az uradalmi ügyészek részt vettek a vármegyei gyűléseken, és ha személyesen nem tudtak jelen lenni, akkor gondoskodtak helyettesítésükről. Mindemellert minden kisebb királyi haszonvétel védelmezése és az ezzel kapcsolatos sérelmek felszámolása is előírás volt számukra.³⁶

Ez a rövid instrukció az uradalmi apparátus számos alapvető jellemzőjére rávilágít. Az alkalmazott által – ez esetben épp a megye dolgaiban – birtokolt információk nemcsak az esetleges kedvező lépések előkészítése vagy a remélhető haszon, jutalom elnyerése miatt lényegesek, hanem azt is világosan megmutatják, hogy egyben ők jelentették az uradalmi és a lokális központok közötti kommunikációs csatornák legfőbb alkotóelemeit. A földesúr ugyanis rajtuk keresztül tudta uralni, mi több, integrálni az uradalomhoz kapcsolódó egyéb szereplőket, tehát a tisztviselők a nagybirtokos legfőbb támaszai, a hatalom közvetítői voltak a birtokigazgatásban, a helyi érdekcsoportokkal való kapcsolattartásban.³⁷ Az említett utasításból az a konzekvencia is levonható, hogy az uradalmi adminisztráció

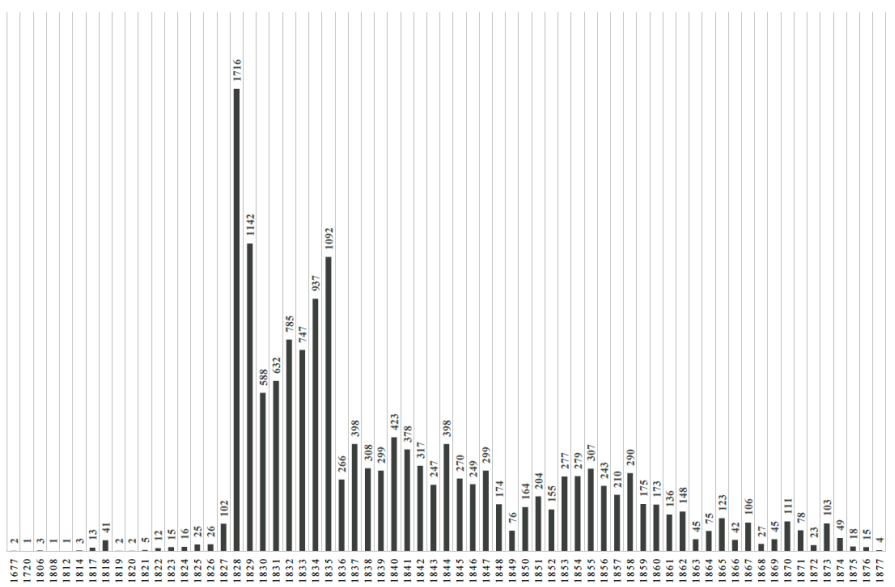
³⁵ *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 191. Az ajándékozás nem példa nélküli. A nagykárolyi gazdasági bizottság például 1760-ban vadhúst és aszúbornat küldött Pestre különböző tisztviselőknek. Ugyanakkor két hordó ürmös ment Nagykarolyba „a generális úr” részére. Szokás volt, hogy a sóért küldött szekerek a sótisztéknek ajándékot vittek. Az ajándékozás kiterjedt a megyei tisztségviselőkre is, így például a körmendi tisztszék 1813-ban egyik februári ülésén az ajándékozásitáblázattal foglalkozott.

³⁶ MNL OL P 408 26. d. 1840/21 Ügyészi utasító rendszabás. Károlyi György által jegyezve.

³⁷ Lásd még *Jan Peters*: Informations- und Kommunikationssystem in Gutsherrschaftsgesellschaften des 17. Jahrhunderts. In: *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich* i. m. 185–197.

kiemelten foglalkozott a haszonvételek ellenőrzésével, az ahhoz kapcsolódó szerződésekkel, kimutatásokkal, bevételekkel, az esetleges tartozásokkal, sőt a visszaélések felszámolásával és egyúttal a haszonbérlok védelmezésével a megye és az uradalom viszonylatában egyaránt. Ez nem csupán az uradalom gazdaságának áttekintése és a gazdasági célok teljesülése szempontjából érdekes – jelesen a birtokrészek, illetve a gazdasági ágak, munkamenetek, regálék árendálását tekintve –, hanem mint az uradalom számára a legnagyobb értéket előállító gazdasági terület szempontjából is, ugyanis ez egyben a földbirtokos számára a legnehezebben ellenőrizhető és koordinálható gazdasági egység volt. Más értelmezési keretbe helyezve ezt: valójában ez az igazgatási rész visszavonulást jelentett a földesúrnak, mindösszesen a haszonbérlet elvételével és odaadásával, meghosszabbításával maradt számára újra és újra ellenőrzött terület. Ezért a haszonbérletek, illetve a haszonbérlok körének későbbi vizsgálata különösen fontos adalékot jelent majd a gazdaság szervezését és annak adminisztrációját illetően.³⁸

3. ábra A közös kormány üggytípusainak időbeli és térbeli eloszlása
1827 és 1877 között

³⁸ Lásd még *Szabad Gy.*: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom i. m. 25–26.; *Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Bp. 1933. 154–157.; *Petánovics Katalin*: A Festeticek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai. Zalaezerszeg 1981.

Az ügyeket nemcsak típusai és tárgyai, hanem időbeli és térbeli eloszlásuk szerint is érdemes áttekinteni. Bár a közös kormányt 1827-ben állították fel, a 3. ábrán jól látható, hogy az első év, majd a közös kormányzás első tíz éve milyen komoly adminisztrációs feladatot jelentett a kormány tisztjeinek.

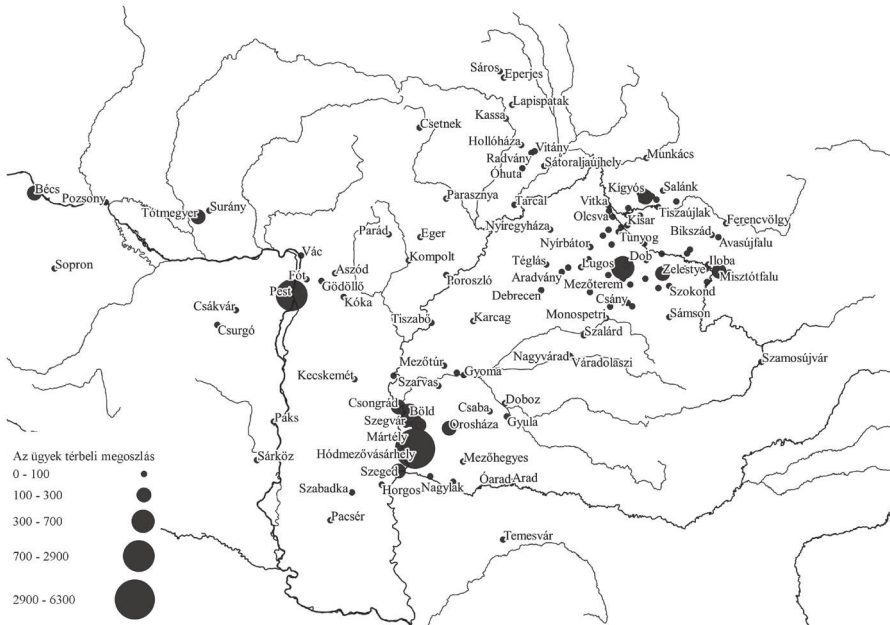
A korábbi dátumok azoknak az ügyeknek a regisztrálását mutatják, amelyek korábban hivatkozott dokumentumként az ügyvitelhez kapcsolódtak. A kormányzat első évtizedének értékei után az 1840-es és 1850-es évek viszonylag kiegyenlített képet mutatnak az átlag évi 300–400 ügy regisztrálásával. A kormány felszámolási szándékának megjelenésével az ügyek száma is fokozatosan csökkent. Az ügytípusok időbeli eloszlása nemcsak az ügyek számáról tájékoztat, hanem az ügytípusok időbeli változásával szűkebb áttekintésben az adminisztráció felívelését és elhalását, tágabban a gazdasági és társadalmi változások követését teszi lehetővé. Azaz amíg a közös kormány első évtizedében a kormány alkalmazottai jórészt kérelmeket bíráltak el és ehhez kapcsolódóan tettek jelentéseket, küldtek kimutatásokat, valamint ennek mentén születtek rendszeres utasítások a földesúr részéről, addig a 1830-as és 1840-es években már sokkal inkább a jelentések és kimutatások domináltak. Sőt a rendszeres tisztizsék üléseinek – amelyről még később szó esik – jegyzőkönyve is eltűnt a dokumentumok közül. Ez egyrészt összefüggésben állhat azzal a földesúri szándékkal, hogy felkészíti a közös kormányt a felszámolásra, így ehhez kért be jelentéseket, számadásokat, összeírásokat, másrészt a megváltozott jogi és gazdasági környezetből adódó ügyintézés száma növekedett meg. Az utolsó évtizedekben – az 1862. évi ismert döntés eredményeképp – már leginkább az újabb felosztás körüli adminisztrációt végezték a közös tiszték. Következésképp a kérelmek, felterjesztések, javaslatok teljesen kikoptak az adminisztrációból, a perek lezárása, a kölcsönfelvételek rendezése, a felmérések elkészítése lett a meghatározó a közös kormány adminisztrációjában.

Az időbeli változás mellett érdekes lehet az is, hogy ezek az ügytípusok a birtokkormányzat mely településeihez kapcsolódtak. A 2. számú térképen azokat a településeket rögzítettem, ahol az adott ügyet kezelték, továbbá hozzákapcsoltam azokat a mutatókat, amelyek megmutatják, hogy hány ügytípus kötődött az adott településhez.

A térképből kiderül az is, hogy az ügyintézés hogyan nyúlt túl a birtokrészekhez tartozó településeken, továbbá pontosan kirajzolódnak a közös kormány lokális központjai. Ezek alapján egyértelműen két ügyviteli gócpont: Pest és Hódmezővásárhely jelölhető ki.³⁹

³⁹ *Herczeg M.*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom i. m. 5. Hódmezővásárhely jövedelem arányában is kiugrónak számított. Az 1846. évi elszámolás szerint az összes közös uradalmi bevétel 202 252 forint volt, ehhez a vásárhelyi közös uradalom 67 537 forinttal járult hozzá.

2. térkép Az ügyek térbeli megoszlása 1827 és 1877 között

A közös kormány legfőbb adminisztrációs központjai – a fentebb már bemutatott – Pesten működő központi tisztviselők, valamint a vásárhelyi kerületi hivatal levélváltásait jelzik, továbbá sok esetben a földesurak is Pestről keltezték válaszaikat. Hódmezővásárhely szerepét a későbbiekben az ügyviteli hálózaton keresztül is érzékeltetem. A Károlyiak dél-alföldi uradalmának első székhelyét Szegváron alakították ki, Hódmezővásárhely ekkor a birtokigazgatási alközpont szerepét töltötte be. A vásárhelyi tiszttartóság majd a 18. század második felében nyeri el központi szerepét. Az itteni uradalmi épületeket 1760 körül kezdték felhúzni, de ezek még nem alkottak egységes tömböt és a város különböző pontjain jöttek létre. Az új tiszttartói kúria 1794-ben épült fel Hódmezővásárhelyen, tiszttartói háznak, inspektorális kvártélynak és urasági háznak is nevezték, ugyanis a tiszttartón kívül a Károlyi grófok számára is mindig tartottak fenn egy lakrészt benne. 1827-től ezen kúriát is közösen birtokolták a grófi testvérek, illetve a felosztott és a közös részeket – a vásárhelyi, az orosházi, a szentesi és a csongrádi uradalmat – is innen irányították.⁴⁰

Az uradalmi központok közötti távolságok egyértelműen befolyásolták az ügyintézés gyorsaságát, sőt az ügyvitelben rendszeres feladatot és szervezést

⁴⁰ Virág Zsolt: Magyar kastélylexikon. Csongrád megye kastélyai és kúriái. Bp. 2005. 22–23.

igényelt az uradalom birtokrészei közötti iratok küldése a tiszteknek, a földesuraknak és az érintett hivataloknak. Adott tehát a kérdés, hogy milyen gyors lehetett az ügyintézés? Bár a levelek sokszor egy-két héten belül megfordulhattak Hódmezővásárhely és Pest között, az ügyvitel rendjéből adódóan a kérvényezéstől a határozatig ennél hosszabb idő telt el. A kérvényező az adott hivatalhoz fordult, a kérvényezett ügyet a felterjesztése előtt rendszerint a tisztiszéken tárgyalták. Az ülés jegyzőkönyvének pontjait továbbították a földesúrnak, aki ezt követően hagyta jóvá vagy utasította el az adott ügyet. Ha kifizetés, vizsgálat, további iratok bekérése történt, vagy az iratot levéltárba helyezték, akkor a munkába további hivatalokat, uradalmi tisztviselőket kellett bevonni és őket utasításokkal ellátni. Mindez egy egyszerű ügy esetében pár hónapon belüli átfutást jelenthetett, ami függött a tisztizék összehívásától, a felterjesztés és a válasz helyszínétől, időpontjától, valamint az esetleges vizsgálat elrendelésétől, a javaslat bevárásától. Általában azonban inkább fél és egy év között mozgott az ügyintézés időtartama, számos esetben pedig több éven át elhúzódott a lezárása.

Ezen a ponton érdemes visszautalni a bevezetésben már említett adminisztrációba beépülő ellenőrzési technikákra. A központi és kerületi hivatalok elemzésén keresztül ugyanis érzékeltethető a hatásköri átfedések rendszere, amely azon alapult, hogy például a számadásokat elkülönítve vezették és hatásköröktől eltérően centralizálták.⁴¹ Hogyan is kell ezt elképzelni? Korábban a számadások ellenőrzésével a számvevőn kívül többen foglalkoztak, gyakran az uradalmi jegyző vagy fiskális végezte azt. A Károlyi-birtokokon például a kerületi uradalmi ügyész látta el ezt a feladatot. Ez persze megmutatja a tisztek sokoldalú bevetettségét, ami adottnak és racionálisnak is tekinthető az uradalom részéről, de a hivatalok közötti átfedések könnyebb terepet biztosítottak a visszaéléseknek. Ezt számolta fel a függetlenített számvevői hivatal létrehozása: a számvevőt nem fűzte szolgálati alárendeltség az uradalom főtisztjéhez, hanem közvetlenül a birtokostól kapta járandóságát és instrukcióit. Feladata nemcsak a számadások ellenőrzésére terjedt ki, de a számadásokban tükröződő gazdálkodásról, a kiadások indokoltságáról, a bevételek elégséges és elégtelen voltáról is jelentést tett. Személye tehát mind munkájában, mind hatáskörében elkülönült, és egyedüli feladata a számadások ellenőrzése volt, azaz ily módon teljesen kívül állt a birtokigazgatási szervezeten. A függetlenített számvevő vagy számvevőség a reformkorig csak a legnagyobb birtokokon jelenhetett meg, hiszen egy külön tiszt alkalmazása valójában igen jelentős kiadást terhel a földesúrra. Ez az újítás viszont minőségi ugrást jelentett hatalomtechnikai értelemben is, hiszen ezzel a számvevő személyét kivonták az operatív-gazdasági hatáskörből

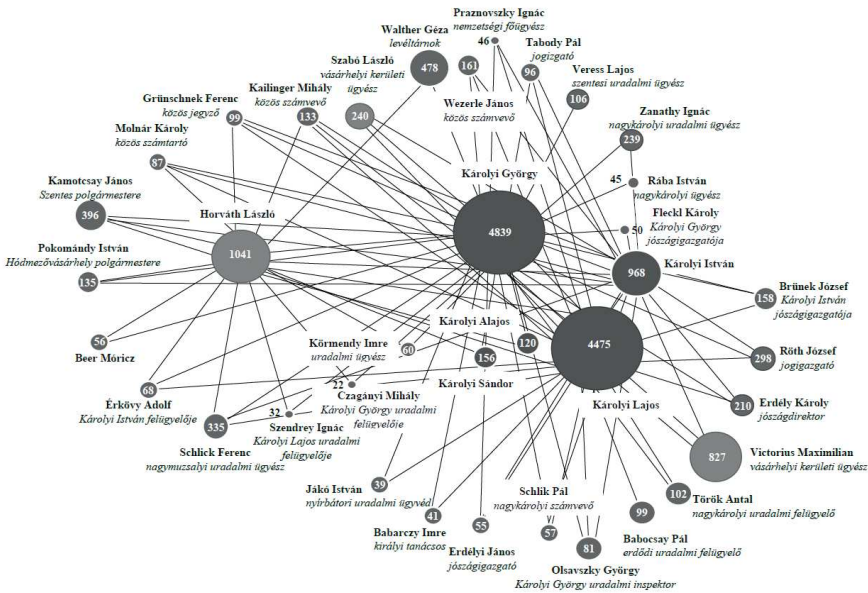
⁴¹ *Vári A.*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének i. m. 21.

és megnehezítették a különböző érdekek összefonódását. Mi több, a függetlenített számvevő alkalmazásával egyszerűre vált rendszeressé a számadások készítése, egységesítése és ezzel összehasonlíthatósága is.⁴²

A közös kormány ügyviteli hálózata Hódmezővásárhelyen

A nagybirtok működését és a vásárhelyi uradalom szerepét a következőkben egy ügyviteli hálózat segítségével szemléltetem (4. ábra).⁴³

4. ábra Károlyi testvérek és Horváth László ügyviteli hálózata

Ehhez elsőként az 1827 és 1877 között időszakra összesítettem az osztozkodó Károlyi testvérek összes olyan ügyét és az ügyekhez kapcsolódó személyeket, amelyek és akik valamilyen formában a földesurak elé kerültek, illetve ehhez kötődtek. A hálózat átláthatósága érdekében csak azok az ügyviteli interakciók kerültek fel a hálóra, amelyek esetében az érintett személyek több mint harmincszor léptek egymással kapcsolatba. Az interakció fogalmának használata

⁴² Uo. 23–25. Lásd még *Fülöp Éva Mária*: A tatai-gesztesi Eszterházy-uradalom gazdasági szabályozása a XVIII. század első felében. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983*. Szerk. Für Lajos. Bp. 1983. 319.

⁴³ A hálózat élei a Károlyi testvérek és Horváth László interakcióit jelölik, a csomópontok (személyek) az ügyvitel számát rögzítik.

azért indokolt, mert a hálózat szereplői (csomópontjai) nagyon különböző szerepekben kerültek elő: a levélváltásoktól kezdve a közös üléseken való részvételen át a szerződések ellenjegyzéséig. Következésképp a hálózat pontjai között fennálló kapcsolatok különböző ügyviteli tartalommal töltődnek fel, azaz egy többretegű (multiplex) hálózat látható. Ebből adódóan a hálózat kapcsolatai (élei) irányítás nélküliek, azaz nem rögzítik, hogy az adott interperszonális viszonyban melyik a cselekvő fél, hanem a csomópontok közötti hivatali interakciókat hivatottak jelölni.⁴⁴ Az adott személy összes interakcióját a csomópontok nagysága és a csomópontban, csomópontnál rögzített számok jelzik. Ezek egyfelől érzékeltetik a földesurak aktivitását a közös kormányban, másfelől kijelölik a közös bürokrácia kulcspozícióit. A hálózat kulcsfigurái természetesen az uradalmi szervezet hierarchiájából is adódnak, valamint a hosszú hivatali idő önmagában meghatározza az interakciók magas számát. A Károlyi családtagok mellett a birtokigazgatás különböző szintjei és helyszínei jelennek meg, ugyanis a saját, a közös kormány és a központi hivatal tisztjei is egyaránt szerepelnek a hálózaton.

Az így összeállított ügyviteli hálózatban az interakciók által Horváth László vásárhelyi kerületi ügyész személye emelkedik ki – ahogyan ezen a poszton korábban lévő másik két személy (Victorius Maximilian és Szabó László) is, ezért Horváth interakcióit is hozzárendeltem a testvérek ügyviteli hálózatához. Mivel a kerületi ügyész kisebb hálóval és kevesebb interakcióval rendelkezett, az ő esetében minden tíznél több interakcióval bíró kapcsolatot rögzítettem.

Mit tudhatunk Horváth Lászlóról? Milyen feladatokat látott el a vásárhelyi kerületi ügyész a közös kormányon belül? Milyen hivatali személyekkel lépett kapcsolatba az ügyintézés során? Horváthot 1848-ban tették meg a vásárhelyi kerületi ügyészi hivatal élére – az uradalom számára igen kínos visszaélési ügy eredményeként. A vásárhelyi lakosokban ugyanis megfogalmazódott az 1847-ben elkülönített közlegelők visszaszerzésének gondolata.⁴⁵ Ebben nem kisebb támogatóra talált a lakosság, mint Szabó László akkori vásárhelyi kerületi ügyészre. A tanúvallomások szerint maga Szabó tanácsolta és terjesztette Vásárhelyen, hogy a lakosság visszafoglalhatná a közlegelőt. A Török Bálint másodalispán által vezetett vizsgálat során nem sikerült a vádakát igazolni,

⁴⁴ Bővebben lásd Társadalmi kapcsolathálók elemzése. Szerk. Takács Károly. Bp. 2011. 5–6.

⁴⁵ *Herczeg M.*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom i. m. 6. 1847. október 1-én a város és az uradalom által addig közösen használt legelőket elkülönítették. Ezzel a Sziget és Gorzsa összefoglaló névvel jelzett uradalmi puszták a közös uradalom kizárólagos birtokába kerültek. A várossal közös használatban maradt a Nagyrét. Az uradalomnak jutó részt árokkal vették körbe, amelynek a költségét a három ág közösen viselte.

az eljárást követően azonban Szabó nem maradhatott. „Eleget uralkodott rajtunk, menjen a dolgára!” – fejezték ki személyének elutasítását a vásárhelyiek. Az uradalom a kínos kérdést végül úgy oldotta meg, hogy Szabót „érdemei elismerésével” nyugdíjba küldte, valamint jó ürügyet talált a kerületi ügyészi hivatal átszervezésére is.⁴⁶ Szabó László menesztését követően, 1848. július 1-jével Horváth László orosházi ügyészt nevezték ki vásárhelyi kerületi ügyésszé, aki 25 éven át, 1873-ig a Hódmezővásárhellyel való megegyezésig töltötte be ezt a pozíciót.⁴⁷ A hálózat jól mutatja, hogy leginkább kerületi hivatalok alkalmazottjaival egyeztetett. A kerület legfőbb ügyintézését a kerületi tisztiszek jelentette, amelyet a vásárhelyi kerületi ügyész elnöksége alatt hívtak össze.⁴⁸ Ennek a három ág jószágkormányzói állandó résztvevői voltak: Érkövy Adolf István, Czagányi Mihály György, Szendrey Ignác (Szendrey Júlia édesapja) Lajos felügyelőjeként vett részt. A vásárhelyi kerületi hivatal tehát a három ág közötti információcserének, a döntés-előkészítésnek és a földesúri határozat továbbításának legfontosabb hivatali szerve, a kerületi ügyész pedig a legfőbb koordinátora volt. A vásárhelyi uradalmi tisztéken kívül a kerületi ügyészek volt a legaktívabb kapcsolata a legfőbb közös és központi tisztviselőkkel. A központi hivatalok közül legaktívabb a család levéltára, amelyet a Walter család generációi vezettek: Walter László 1822 és 1850, majd fia, Walter Géza 1851 és 1885 között. 1885-től a harmadik Walter, Géza unokaöccse, Lajos látta el a levéltári feladatokat.⁴⁹

Az uradalmi alkalmazottak és családtagok között akad egy kivétel: Beer Móric haszonbérlő, akinek a személye külön magyarázatra szorul. Könnyen megérthető, hogy miért válik a háló szereplőjévé, ha tudjuk azt, hogy Hódmezővásárhely legértékesebb haszonbérletének, a helyi serháznak a haszonbérlője volt. Károlyiék 1804 és 1808 között egy hatalmas serházat építettek

⁴⁶ MNL OL 408. 43. d. 1848/15–18.

⁴⁷ *Herczeg M.*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom i. m. 5. 11–12. A hivatali visszaélés mellett Horváth különösen nehéz helyzetben vette át a hivatalt, hiszen mind a közös pénztárak, mind a ráták pénztárai üresek voltak, mert a rendszeres jövedelmi források megszűntek, a haszonbérlők nem tudtak vagy nem akartak fizetni. Horváth személye előfordul Bártfay naplójában is, aki Károlyi György titkára és központi ügyésze volt. Lásd Bártfay Lászlói naplói. S. a. r. Kalla Zsuzsa. Bp. 2010.

⁴⁸ *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 47–49., 51. A nagybirtok kormány gerincét az uradalmi tiszték – felügyelő tisztartó, számvevő, számtartó, kasznár, levéltárnok – testülete, a tisztiszek jelentette. A tisztiszek a birtokszervezetben elfoglalt helye szerint központi, kerületi, uradalmi, a funkciója szerint a gazdasági, igazgatási vagy akár mindkettő lehetett. Gyakori meghívott volt a mérnök vagy az ispán. A Károlyi-birtokokon negyedévenként ültek össze, és a legfőbb cél a nagybirtok gazdálkodásának, igazgatásának és jogszolgáltatásának intézése, különösképpen a jövedelmek növelése volt. A tisztiszek elején az uraság rendelkezéseit, a korábbi ülés vagy ülések határozataira tett észrevételeit olvasták fel, majd a beérkezett ügyek megtárgyalása következett, illetve azok felterjesztése a tiszték, a hivatalok vagy a földesúr felé.

⁴⁹ *Éble Gábor*: A gróf Károlyi nemzetség levéltára. Közzéteszi Sunkó Attila. Fons 4. (1997) 179–194.

fel Vásárhelyen, amelyet később pálinkafőzővel is bővítettek.⁵⁰ Ez nemcsak a helyi fogyasztást, hanem a környéket is ellátta. Beer 1852-től 1873-ig bérelte a vásárhelyi serházat a hozzátartozó földdel együtt. Beer és az uradalom közötti interakció a haszonbérlők és az uradalom közötti alkudozások klasszikus esetét mutatja. Az uradalom ugyanis a legtöbb bevételi forrását elveszítette az 1850-es években, így ettől kezdve még inkább irányelv volt a veszteségek minimalizálása és a megmaradt bevételek maximalizálása.⁵¹ Erre alkalmat – ahogyan fentebb is jeleztem – a bérlet meghosszabbítása vagy elvétele adhatott. A meghosszabbítás ugyanis egyben alku-lehetőség is volt: a bérlő próbálta az árenda árát lejjebb vinni, az uradalom pedig igyekezett megtartani, esetleg emelni a bérleti díjat. Az uradalom szorított helyzetét kihasználva a bérlők egyre kevesebbet ígértek. Az uradalom így nemhogy nem tudott több pénzt kérni, hanem kénytelen volt a meglévő díjból engedni, hogy legalább ettől az összegtől ne essen el. Beer igen dörzsölt bérlőnek számított, ugyanis mindig a szerződés megújítása előtt panaszkodott az árvíz okozta károkra vagy a serház elavult eszközeire. A jogos panasz mögött az is megbújhatott, hogy ezzel próbálta az árendát még lejjebb szorítani. Beer ráadásul sikeres alkudozásai mellett úgy tudott újra- és újraserződni az uradalommal, hogy közben tetemes adósságot is felhalmozott a ki nem fizetett haszonbérletből kifolyólag. Ezt tehetette azért is, mert a közös kormány nem talált olyan bérlőt, aki többet ígért volna a haszonbérletért.⁵²

A hálózatból megemlíthető még Kamotcsay János (1862 és 1865 között) szentesi és Pokomándy István (1870 és 1876 között) hódmezővásárhelyi polgármester, akik a legelő-elkülönítések és a kisebb királyi haszonvételek kisajátításának aktív tárgyalói voltak a települések képviselőiben.

⁵⁰ *Vinág Zs.*: Magyar kastélylexikon i. m. 24. Az 1850-es évek elején 51 197 katasztrális holdnyi földdel rendelkező vásárhelyi Károlyi-uradalom komoly épületállománnyal bírt. Az összeírás szerint a birtok építményei közül Hódmezővásárhelyen állt a főügyészi lak, a számtartói lak, a tömlóc, a kis- és nagy mézárszék, a pincérlak, a serház, a kéményseprőlak, a molnárlak, a csószlak, ezenkívül különböző kocsmák és vendégfogadók.

⁵¹ *Herczeg M.*: A gróf Károlyi család i. m. 35–37. 1848. évi 9. tc. eltörölte a robotot, a dézsmát és pénzbeli fizetéseket, a 13. tc. a papi tized megszüntetését mondta ki, a 11. tc. a földesúri hatalmat biztosító úriszéknek vetett véget. Ekkor még a törvényhozás nem érintette a maradványföldeket és a kisebb királyi haszonvételeket, ezek rendezése az abszolutizmus idejére maradt. 1853-ban megszűnt többek között a pálinkafőzés, a boltnyitás, a mézárszék és a téglá- és mészégetés után járó taksa fizetési kötelezettsége. 1880-ban eltörölték a földesúri malomjogot, majd az állam 1888-ban az italmérés jogát monopolizálta, és rendezték a halászati jogot is.

⁵² *Herczeg M.*: A gróf Károlyi család i. m. 43–49.

Összegzés

A tanulmány középpontjában az 1827 és 1877 között működő közös kormány állt, amelynek legfőbb feladata a Károlyi család közös birtokrészeinek irányítása volt. A közös kormány iratanyagára épülő adatbázis szerint a birtokkormányzat 50 éve alatt mintegy 7000 ügy fordult meg az uradalmi alkalmazottak keze között. A közös adminisztráció első évtizedeiben főként jelentésekkel és kérelmekkel foglalkozott, később a kormány felszámolásával párhuzamosan az összeírások, a felmérések és a számadások váltak jellemző ügytípusá. A közös ügyvitel leépítése nemcsak az ügytípusok változását, hanem az ügyek számának csökkentését is eredményezte. A közös kormány legfőbb adminisztrációs központja Pest és Hódmezővásárhely volt, az előbbi a központi hivataloknak, az utóbbi a vásárhelyi kerületi ügyészi hivatalnak köszönhetően. A vásárhelyi kerületi ügyész és az osztozkodó Károlyi testvérek ügyviteli hálózata kijelölte az ügyvitel kulcspozícióit, valamint arra is rámutatott, hogy a közös alföldi birtokrészek legfőbb irányítója a vásárhelyi kerületi tisztiszek volt, élén a kerületi ügyésszel.

A közös kormány adminisztrációjának feltérképezéséhez azonban további elemzések szükségesek, hiszen az itt közölt kezdeti összegző adatok leginkább a főbb tendenciák kimutatására és a lehetséges kutatási irányok felvázolására elégségesek. Megvilágítják ezzel azt a lényeges módszertani és elemzési szempontot is, hogy az uradalmi adminisztrációt hogyan lehet egy bürokratikus közösség hálózataként leírni, ami egyben hatalom- és ellenőrzési technikák bemutatására is lehetőséget ad. A közös kormány adminisztrációjában – felterjesztések és utasítások formájában – megtalálható gazdasági kérdések és kimutatások a későbbiekben arra is alkalmat adhatnak, hogy az 1850-es és 1860-as évek gazdasági és társadalmi változásait nyomon követhessük uradalmi instrukciókon és adminisztratív lépéseken keresztül.

THE JOINT ADMINISTRATION OF THE KÁROLYI FAMILY (1827–1877)

Management Network at Hódmezővásárhely

By Adrienn Szilágyi

SUMMARY

The study examines the joint estate administration of the Károlyi family, which operated between 1827 and 1877, its main task being the government of the family's common lands. Based on the archival legacy of the administration, the study explores its bureaucratic operation in order to develop a better understanding of the local exercise of power and

private management. The structure, working, and personal network of the administration are analyzed more narrowly within the estate apparatus and the county government. During the fifty years of the administration's existence, almost 7000 cases passed through the hands of the estate employees. Its centers were Pest and Hódmezővásárhely. The managerial network of the district attorney of Vásárhely and the Károlyi brothers, whose lands had been divided, determined the key positions of the common administrative apparatus, with the joint estates on the Great Plain being in the charge of the district officials' seat at Vásárhely. In order to develop a more detailed view of the bureaucracy of the joint administration, further analysis is needed, for the available evidence only allows an indication of the main tendencies and outlining of the major directions of the research.